

Сприса О.Б.

УДК 811.411.21'06'38'44

ЕТНОСПЕЦИФІЧНА СКЛАДОВА АРАБСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОГНІТИВНОЇ БАЗИ, ВЕРБАЛІЗОВАНОЇ В ТЕКСТАХ КРОСВОРДІВ

Розвиток сучасного мовознавства засвідчує, що поглиблене вивчення мови як найважливішого засобу спілкування є неможливим без звернення до специфіки національної концептосфери, до особливостей національної мовної свідомості, пізнання, предметно-практичної діяльності та світогляду як окремого індивідуума, так і мовного колективу, до якого він належить. Про це свідчить поява цілого ряду публікацій (праці Г. Вежбицької, Н. Д. Арутюнової, В. М. Телії, О.С. Яковлевої, Ю.С. Степанова, І. О. Голубовської, В. В. Красних, Д. Б. Гудкова, Ю. А. Сорокіна тощо). Особливе значення в розробці цих проблем займає дослідження т. зв. “когнітивних баз” (КБ) – певним чином структурованих сукупностей знань і уявлень, обов’язкових для всіх членів певних національно-лінгвокультурних суспільств [4, с. 32]. Таким чином, КБ, з одної сторони, є результатом дії специфічних для кожної мовної спільноти моделей сприйняття і обробки інформації, а з іншої – зберігає, стереотипізує і задає ці моделі [2, с. 116]. У зв’язку з цим, важливим є виявлення національно-культурної складової певної КБ на тлі універсальних рис єдиної поняттєвої системи людства і, зокрема, спроба відповісти на питання – які ж феномени входять в її лінгво-когнітивний пласт. У цьому ми і вбачаємо актуальність даного дослідження.

Дана стаття деяким чином продовжує нашу попередню публікацію, присвячену розглядові відмінностей у кодуванні дійсності, характерному для української та арабської національно-мовних картин світу, а також містить ілюстративний матеріал, що зможе, на наш погляд, наглядно репрезентувати особливості арабського національного ментально-лінгвального комплексу. Корпус проаналізованих текстів становить 1000 завдань до кросвордів, розміщених в Інтернет-мережі за період 2009–2010 рр.

Звернення до текстів кросвордів як матеріалу нашого дослідження є не випадковим: по-перше, тексти кросвордів відображають знання і уявлення про світ і про людину в цьому світі, репрезентуючи не наукове, а “переломлене” повсякденністю щоденне знання. Тому, представлення знань у кросворді суттєво відрізняється від інформації, поданій у дефініціях тлумачних словників, які практично не містять у поясненнях елементів оцінки і, тим більше, асоціативних зв’язків слів [3, с. 6-19]. По-друге, макро-одиниці кросвордів (формулювання завдань і відповіді) є, без сумніву, національно-маркованими. Одиниці-відповіді є лінгво-когнітивними одиницями мовної свідомості, а одиниці-завдання містять формулювання, що представляють деякий інваріант сприйняття того чи іншого феномена. При цьому інваріант може виражатись або безпосередньо, або на нього можуть “виводити” вектори асоціацій, що складають фрейм-структуру свідомості [7, с. 5].

Розгляду різних аспектів кросвордів присвячені праці В. В. Красних [6, 7], І. В. Захаренко [5], Е. А. Денисової [3], А. О. Барсук [1].

Виправданим, на нашу думку, видається співвіднесення Е. А. Денисовою статті кросворду (“формули смислу”) із енігматичним текстом, зважаючи на такі його ознаки, як: структура питання-відповіді, комунікативна направленість, відсутність автора, інформаційна самодостатність і змістова завершеність. У зв’язку із цим автор представляє структуру тексту кросворда у вигляді моделі: а) відгадка (загадане ім’я), б) енігмат (загаданий, закодований об’єкт дійсності), в) енігматор (об’єкт, через який відбувається загадування). Розрізнення термінів “енігмат” і “загадка” виправдовується тим, що одній відгадці (слову) може відповідати декілька енігматів (загаданих об’єктів) [3, с. 5].

Кросворд, як національно-специфічний енігматичний текст, акумулює в собі актуальну систему цінностей, суспільну мораль, відношення до світу, до людей, до інших народів; тут наглядно демонструється спосіб життя народу, важливі для нього історичні факти, традиції та весь культурний досвід загалом, відображаючи еталони, символи, аксіологічну систему культурних концептів і стереотипів, а це, без сумніву, когнітивна функція. Але, на відміну від тлумачних словників, де описується тільки лексичне значення, тут зафіксований т. зв. “лексичний фон”, соціо-культурний контекст. Таким чином, тексти кросвордів виконують функцію своєрідного словника мотивів, а асоціативні зв’язки, вербалізовані у їх енігматорах, репрезентують національно-детерміновану категоризацію дійсності та інваріанти уявлень про ті чи інші “культурні предмети” членів певної лінгвокультурної спільноти. Більше того, аналіз енігматорів кросвордів дозволяє виявити власне фрейм-структури свідомості з їхніми центральними елементами – прецидентними феноменами (ПФ) і стереотипами, які “являють собою ту призму, той “магічний кристал”, через який ми дивимось на навколишній світ і оцінюємо його” [6, с. 143]. Такі ПФ є центральними елементами КБ, яка, в свою чергу, є тим ядром знань і уявлень, що входять в соціокультурну компетенцію певного лінгво-культурного суспільства, а її знання, без сумніву, – запорука успішної комунікації.

Розглядаючи статті кросвордів як відображення національної КБ, ми в рамках даного дослідження розуміємо їх енігмати і енігматори як мікротексти, в денотативній основі яких закладені різні блоки – “субкоди”: фактуальний, вербально-комунікативний та когнітивний. В їх основі лежить апеляція до різних типів феноменів.

Так, до *фактуального субкоду* відносяться апеляції до феноменів, що стосуються знань різноманітних конкретних культурних предметів і входять в національну КБ або в культурний простір, тобто являються “обов’язковими” або для всіх носіїв певного ментально-лінгвального комплексу, або для членів якогонебудь соціуму [4, с. 33].

Зважаючи на те, що механізм апеляції до того чи іншого феномена залежить в першу чергу від його природи, ми аналізували весь масив обробленого нами матеріалу за такими класами: “Натурфакти” (“явища

природи”, “лексика флори”, “лексика фауни”), “Артефакти”, “Локуси”, “Антропоніми”, “Абстрактні поняття”, “Терміни”, “Власні назви”, “Дієслова”, “Прикметники”, тощо.

Таблиця. Співвідношення типів апеляцій в арабомовних енігматорах кросвордів, %

Клас \ Субкод	Фактуальний	Верб.-комунікатив.	Когнітивний
Натурфакти	12 %	75 %	13 %
Артефакти	11 %	71 %	19 %
Локуси	4 %	82 %	14 %
Антропоніми	0 %	91 %	9 %
Власні назви	51 %	30 %	19 %
Терміни	45 %	52 %	3 %
Абстрактна лексика	4 %	89 %	7 %
Дієслова	2 %	93 %	5 %
Прикметники	0 %	94 %	7 %
Інше	3 %	94 %	3 %
ВСЬОГО	14 %	77 %	9 %

Як показало спостереження, фактуальний субкод становить відносно не значну частину (див. табл.) і представлений у вигляді апеляцій до:

1) знань реалій, пов’язаних із побутово-емпіричним чи історичним досвідом арабського народу; сферою матеріальної культури та ін. екстралінгвістичними (природно-географічними, культурно-історичними) чинниками, наприклад:

الكوفة 'كؤفا' ← مدينة عراقية نشأ فيها خط من خطوط اللغة العربية المهمة

‘Місто в Іраці, де був заснований один із арабських почерків’

طربوش 'Феска' ← لباس للرأس أحمر اللون كان يلبس قديما في الشام ومصر والسودان

‘Головний убір червоного кольору, який колись давно носили у Сирії, Єгипті та Судані’

فلافل 'Перець' ← أكلة شعبية

جمال 'Верблюди' ← له من الأسماء في العربية نحو 100 اسما

‘В арабській мові він має біля 100 назв’

الخرطوم 'Хартум' ← عاصمة عربية بين نيلين

‘Арабська столиця між двома Нілами’

الفراعنة 'Фараони' ← لقب المنتخب المصري لكرة القدم

‘Прізвисько збірної Єгипту з футболу’

2) фактів, що входять до загальної поняттєвої бази людства:

الفحم 'Вугілля' ← كان السبب في التمكن من إنجاز فكرة المحرك البخاري

‘Завдяки ньому реалізувалась ідея парового двигуна’

فرنسا 'Франція' ← بطولة كأس العالم لكرة القدم 1998

‘Чемпіон світу з футболу у 1998 році’

نيمو 'Немо' ← في الرسوم المتحركة سمكة وجدها أبوها

‘У мультфільмах – рибка, яку шукав її батько’

بونابرت 'Бонапарт' ← الاسم الثاني لامبراطور فرنسي هزم في معركة وتترلو

‘Прізвище французького імператора, що переміг у битві при Ватерлоо’

3) знань художнього характеру. Сюди (вслід за Захаренко І. В.) відносимо знання самого тексту літературного твору або про текст (напр., знання сюжету, персонажів, основних колізій, автора твору, тощо):

الاجاني 'Пісні' ← أهم كتب أبي الفرج الأصفهاني

‘Найважливіша праця Абу-ль-Фараджа аль-Ісфагані’

المعلقات 'Муалляки' ← قصائد شعر كتبت في الجاهلية بماء الذهب

‘Касиди поезій, написаних в епоху Джахілії позолотою’

4) древніх уявлень чи міфів:

رع 'Ра' ← اله الشمس عند قدماء المصريين

Значно поширенішими для носіїв арабської національної лінгвокультурної спільноти (див. табл.), є

апеляції в межах **вербально-комунікативного субкоду**. Це феномени власне лінгвістичної природи, що “зберігаються в мовній свідомості як безпосередньо вербальні феномени (тобто у вигляді лише лінгвістичних когнітивних структур)” [4, с. 33]. Так, даний субкод у енігматорах арабських кросвордів представлений у вигляді апеляцій до:

а) власне лексичного значення слова (як правило – скорочений чи спрощений варіант лексикографічної дефініції у тлумачних словниках):

ارتجال 'Імпровізація' ← التصرف في عمل بدون تحضير

‘Намір діяти без підготовки’

سك 'Карбування' ← عملية صناعة النقود

‘Процес виготовлення грошей’

نم 'Обмовляти' ← تكلم سوء عن شخص ما في غيابه

‘Наговорювати на когось у його відсутність’

б) знань лексичного поєднання чи фразеологічних одиниць, що реалізується завдяки стійким синтагматичним зв'язкам:

‘Артезіанський’ ← ارتوازي ‘Колодязь’
 ‘Безсмертна арабська’ ← عربية خالدة ‘Нація’

в) знань узуальних комунікативно-прагматичних характеристик слововживання: *صيغة وصف لحالة*
 ‘Доцить’ ← الجوفي حالة المطر العادي

‘Кліше для апису атмосферного стану у випадку помірного дощу’
 ‘Ух!’ ← تقال عند الشعور بالبرد ‘Кажуть, відчуваючи холод’
 ‘Карий’ ← تقال في لون العيون ‘Так кажуть про колір очей’

г) знань парадигматичної системи мови (синоніми, антоніми):

‘Британський острів’ ← جزيرة بريطانية ‘Британія’

‘Колодязь’ ← بئر ‘Криниця’

‘Могила’ ← قبر ‘Гробниця’

‘Антонім до “добро”’ ← عكس خير ‘Зло’

‘Антонім до “зачинений”’ ← عكس منغلق ‘Відчинений’

г) знань власне граматичних характеристик мови:

‘Множина від “спис”’ ← مجموع حربة ‘Списи’

‘З італії’ ← من ايطالي ‘Італієць’

‘Оратор’ ← ينتسب للبلاغة وأهلها (انتساب وليست صفة)

‘Похідне від “красномовство” та йому подібних (але не якісний прикметник)’

д) знань розмовної, запозиченої та іншомовної лексики:

‘Календар (запозичене з перської)’ ← تقويم سنوي (فارسية الأصل) ‘Календар’

‘Старий (діалектне)’ ← عجوز بالعامية ‘Престарілий’

‘Цить!’ ← هس ‘Балعامіє’

‘По-народному означає “тихіше!” або “мовчи”’

‘Модерн’ ← modern ‘Бігти і ховатися’

Таким чином, носії арабського національного ментально-лінгвального комплексу представляють об’єкти перш за все через актуалізацію “наївної лінгвістики” – категорію синонімії, що підтверджує те, що “лінгвістичний” канал інформації є для арабів активним діючим каналом, доступним для простих комунікантів як наслідок міфічного типу мовного мислення з домінантами предметно-чуттєвого сприйняття та установки на високу семантичну інтеграцію [8].

Окрім мовленнєвих кліше і штампів, центральне місце в КБ будь-якої лінгво-культурної спільноти займають деякі взаємопов’язані національно-марковані “культурні феномени” – фрагменти єдиного ментально-лінгвального комплексу, що утворюють певні більш-менш стійкі глибинні блоки і проявляються в асоціативно-вербальній мережі [6, с. 132]. Мова іде про фрейм-структуру свідомості (ФСС) – “когнітивну одиницю, що формує кліше свідомості і являє собою “пучок” передбачуваних векторів валентності (слотів, направлених асоціативних зв’язків)” [6, с. 133]. Це той основний масив знань і уявлень, що зберігається в свідомості носіїв національного ментально-лінгвального комплексу і актуалізується в процесі комунікації (як безпосередньої, так і опосередкованої) в результаті апеляції до одного із компонентів ФСС, що веде до породження асоціацій, в основі яких лежать феномени, які входять у ту ж структуру. Ці феномени можуть бути як власне лінгвістичної, так і екстралінгвістичної природи [4, с. 40]. Алюзії на такі ФСС і становлять *когнітивний субкод* енігматорів кросвордів, що, згідно з нашим спостереженням, найчастіше представлений в межах класу арабських власних назв, артефактів, локусів, натурфактів та антропонімів (див. табл.). Отож, на рівні когнітивного субкоду в межах арабських ФСС, репрезентованих анігматорами кросвордів, мають місце алюзії на:

I. Семантично-мотивовані моделі або стійкі, відтворювальні асоціативні стереотипи-образи. При цьому відбувається одночасне співставлення енігматів із енігматорами-образами, що актуалізують основні, типові характеристики загаданого об’єкта дійсності і, таким чином, відображають національно-маркований варіант сприйняття того чи іншого феномена у мовній свідомості, національній КБ етносу:

‘Одна із найгарніших квіток’ ← من أجمل الأزهار ‘Троянда’

‘Хитрувати’ ← أهرب وأتواری عن الأنظار كالتغلب

‘Бігти і ховатися із поля зору як лисиця’

‘Могила’ ← مكان مهم للزيارة ‘Важливе місце для відвідин’

II. Найбільш яскраво і характерно фрейм-структури активізуються у прецедентних феноменах (ПФ), під якими ми розуміємо феномени: 1) значимі для тої чи іншої особи в пізнавальному та емоційному відношеннях, 2) що мають надособистісний характер, тобто добре відомі і широкому оточенню даної особи, включаючи її попередників і сучасників, і, нарешті, такі 3) звернення до яких відновлюється неодноразово в дискурсі даної мовної особистості. Це те загальне, що об’єднує всі ПФ, які можуть бути як

7. Красных В. В. Национально-культурная составляющая русского языкового сознания (на материале кроссвордов) / В. В. Красных // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / отв. ред. : В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : МАКС-Пресс, 2000. – Вып. 15. – С. 5-13.
8. Финкельберг Н. Д. Арабский язык. Курс теории перевода : курс лекций / Н. Д. Финкельберг. – М. : Восток-Запад, 2004. – 232 с.

Батюк І.Ю.

УДК 811.521

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ФАКТОРИ В ІСТОРІЇ ЯПОНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ І ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мова – це суспільне явище, яке існує в щоденній мовній практиці людей. Широке розповсюдження літературного стандарту по всій території Японії, міждіалектні контакти, вплив радіо і телебачення - все це визначило мову окремих носіїв діалекту, яка навіть в межах єдиної території є неоднорідною. Вивчення діалектів є важливим для більш глибокого розуміння історії розвитку японської мови.

Метою моєї статті було розглянути різні фактори впливу діалектів на формування літературної японської мови, а також описати стан їх дослідження в Японії. Робота є актуальною, оскільки на даний час в Україні досліджень з вивчення діалектів Японії проводиться у недостатній кількості. Що ж стосується російської японістики, то тут можна навести для прикладу імена таких вчених, як Поліванов Є. Д., Невський М. О., Попов К. А., Бикова С. А., Алпатов В. М. та Лобачов Л. А., які тією чи іншою мірою займалися вивченням та дослідженням японських діалектів.

Існування діалектів японської мови було відомо ще укладачам поетичної антології «Манйосю», які включили у неї так звані 『東歌』 Azuma uta «Східні пісні» та 『防人歌』 Sakimori uta «Пісні сторожі». У цих поезіях чітко проглядається різниця між східним та західним діалектами тогочасної столиці Нара. Хоча незрозуміло, чи народ періоду Нара (710-93) задумувався над ідеєю літературної мови [5, с. 185]. Крім того, у літературній пам'ятці «Фудокі» (Географічно-етнографічні описи провінцій древньої Японії) 『風土記』 Fudoki (713-720) крім географічних, включені також етнографічні матеріали, легенди і пісні, записані діалектом тієї чи іншої провінції [10]. У древніх буддистських «Речитативних книгах храму Тодайджі» (кін. IX ст.) 『東大寺諷誦文橋』 Toudaiji fuju monkou згадуються діалекти тогочасних східних провінцій Хіда (північна частина сучасної префектури Гіфу) і Тогоку (сучасний район Канто). В етнографічному описі різних провінцій кінця XVI ст. «Опис населення та звичаїв місцевих жителів в залежності від району проживання (провінції)» 『人国記』 Jinkokki наведено особливості діалектів, а також наведено приклади діалектизмів.

Є ознаки того, що японці початку сімнадцятого століття мали досить чітке уявлення про те, який діалект слід розглядати як «стандартний». Це можна побачити з опису японської мови християнськими місіонерами. Родрігес (1604-1608), наприклад, зазначав, що справжньою розмовною японською була та, яка використовувалася у колі вельможної знаті тогочасної столиці Кіото. Інші вказівки на статус діалекту Кіото як літературної мови можна знайти у словниках місцевих діалектів.

Навіть тоді, коли уряд був перенесений в Едо (нині Токіо) в 1603 році, панівна позиція діалекту Кіото, схоже, не відразу потрапила під загрозу, оскільки Кіото і сусіднє місто Осака, утворювали культурний та економічний центр, що домінував над рештою території Японії. Однак, мовне домінування Кіотського діалекту поступово зменшувалося, тому що Едо почало відстоювати свої політичні та економічні позиції, а також розвивати культурні інституції. Можна сказати, що діалект Едо узурпував владу діалекту Кіото як стандартного приблизно в кінці вісімнадцятого століття. Всі словники цього періоду подають місцеві діалектні слова разом зі своїми відповідниками діалекту Едо.

У цей час почали активно вивчатися діалекти. Причиною цього була проблема у тлумаченні старих книг. У 1650 році Ясухара Садамуру (1610 – 1673) написав книгу «Ламана мова» 『片言』 Kata koto, у якій була зібрана лексика говору м. Кіото і подана у порівнянні з загальноживаною мовою. У 1775 р. поет Косігая Годзан (1717-1787) опублікував в Осаці книгу «Про назви предметів у провінційних діалектах» 『諸国方言物類称呼』 Shokoku hougen butsurui shouko, яка стала першим японським діалектним словником. Там було наведено 500 слів із загальноживаної мови, а також 4000 слів з різних діалектів. Про цей словник було написано багато досліджень таких науковців, як Йошідзава Йошінорі та Тодзьо Місао. Крім того, видавалися й інші словники. Наприклад, Танігава Котосуга (1709 – 1776) уклав словник «Посібник з японського прочитання ієрогліфів» 『和訓栞』 Wakun no shiōgi, у якому був відображений стан японської мови в цілому, а також діалектів другої половини XVII ст. Перший том вийшов у три етапи – у 1777, 1805 і 1803 рр., другий том – у 1862 р., і третій – у 1877 р. А після того цей словник доповнювався і перевидавався. Науковець Ота Дзенсай (1759 – 1829) уклав тематичний словник 『俚言集覽』 Rigen shuuran «Збірник місцевих слів», який налічував 36 зошитів. У ньому зафіксовано мову, якою розмовляли в Едо у кінці XVIII ст. і на поч. XIX ст. У 1900 р. Іноуе Йорікуні та Кондо Мікашіро видали його у трьох томах, виправивши і доповнивши. Вони побудували цей словник у алфавітному порядку 五十音gojuuon годзюон – це усталена у сучасній мові система упорядкування в таблиці літер японських силабічних абеток хірагана та катакана. Раніше цей словник будувався згідно порядку знаків вірша 伊呂波iroha іроха і використовувався як абетковий покажчик у більшості словникових та енциклопедичних видань традиційної Японії [6, с. 10].

З дослідженням діалектів, розвитком суспільства, виникла потреба у стандартизації японської мови, особливо це стало помітним під час створення підручника рідної мови як частини супроводжуючого